

Antun Vujić

RAZVITAK ENCIKLOPEDISTIKE I ENCIKLOPEDIJSKO VREDNOVANJE

SAŽETAK. Istraživanje prati razvitak enciklopedistike u kontekstu izmjena vrijednosnih pretpostavki enciklopedijskog rada. Evidentiraju se opće i promjenljive vrijednosti enciklopedijskog rada u odnosu na društvene uvjete pojedinih epoha, ali iznalaze se i njegove autonomne vrijednosti kao vrijednosne pretpostavke na kojima počiva enciklopedistika kao struka i kao znanstveno istraživanje. Razvitak enciklopedistike tako ima i svoj unutrašnji metodološki plan emancipacije stručnog i znanstvenog rada od različitih ideoloških tvorbi pojedinih razdoblja, sve do uspostavljanja enciklopedijske leksikografije kao interdisciplinarnog ali i autonomnog znanstvenog područja.

Nastanak i razvitak

Prikaz povijesti enciklopedija može zapasti u dvije vrste pogrešaka. Jedna je u normativnom shvaćanju pojma enciklopedije koji je skrojen prema nekom od današnjih uzora, a druga u sukcesivnom shvaćanju razvitka enciklopedike. Niti je, naime, enciklopedija nešto jednoobrazno i jedinstveno, čak i u suvremeno doba, niti je pak razvitak enciklopedija pravolinijsko napredovanje njihovih oblika od jednostavnijih ka savršenijima. Prije bi se moglo reći da enciklopedije u različitim razdobljima poprimaju različite oblike, ali također da one i u istom vremenu mogu biti veoma različite, te da je njihov razvitak kroz historiju više izmjenjivanje inovacija i rekonstrukcija prethodnih rješenja, nego jednoobrazni napredak u formi i sadržaju. Time se, dakako, ne osporava sam razvitak enciklopedija, ali se želi istaknuti potreba oslobađanja od naivne predodžbe razvitka, koja, polazeći od percepcije napretka nekih tehničkih formi enciklopedike, izostavlja percepciju njena odnosa sa znanjem uopće i odnosa tog znanja i društva u kojem se ono razvija. Tako, dok enciklopedije dijele sudbinu znanja svoga vremena, a to znanje sudbinu društva, njegovih potreba te poticajnih ili ograničavajućih okvira, i razvitak enciklopedija trebat će promatrati u relacijama s historijskim, kulturnim i društvenim cjelinama, epohama u kojima nastaju i djeluju u smjenama tih epoha s kojima propadaju i iznova se razvijaju.

Globalna podjela povijesti na antiku, srednji vijek, humanizam i moderno doba te suvremenost i u slučaju povijesti enciklopedike bila bi štura kad ne bi vodila računa o perzistenciji mnogih pojedinačnih oblika i vrijednosti, kako za kulturu, tako i za enciklopediku, kroz sva ta razdoblja. Ipak, postavljanje toga globalnog i uobičajenog povijesnoga rastera pomaže nam da uočimo mijene, standardna stanja i njihove revolucije, paradigmatička rješenja i njihovu praktičnu razradu, opća vrijednosna ili čak ideološka usmjerenja koja karakteriziraju enciklopediku pojedinih razdoblja.

Iako bi se teško mogla održati neka stroga tipologija sociokulturnih uvjeta neophodnih za nastanak i razvitak enciklopedija, ipak, u antici, grčko-rimskom svijetu, ali i starim istočnim civilizacijama, slila su se tri osobito odlučujuća društvena činioca nastanka enciklopedija, s dva interna — »knjiška«. Te faktore možemo rezimirati kao:

- (1) odgovarajući stupanj u razvitku znanja s diversifikacijom znanosti i vještina;
- (2) širenje i institucionaliziranje kulture i obrazovanja;
- (3) postojanje potreba za korištenjem znanja u javnom političkom životu i društvenim i privrednim djelatnostima.

Navedeni elementi nisu samo društveni uvjeti nastanka enciklopedija. Oni, kako ćemo vidjeti, igraju važnu ulogu i u daljem razvitku enciklopedija, pri smjenama globalnih enciklopedijskih obrazaca pod znakom smjena globalnih povijesnih epoha. Međutim oni sami po sebi nisu dovoljan uvjet nastanka enciklopedija, budući da ih u djelovanje dovode tek posebni, unutrašnji činioci nastanka enciklopedija, a to su:

- (4) bujanje informacija književne (znanstvene, umjetničke, tehničke i sl.) djelatnosti i potreba za snalaženjem u njima;
- (5) širenje i izmicanje znanja i potreba za njegovim cjelovitim zahvaćanjem i razumijevanjem.

Ta dva faktora, nasuprot prethodnim — vanjskim — izražavaju unutrašnje aspekte nastanka i razvitka enciklopedike, u kojima se razvijaju i njene unutrašnje solucije, metode i tehnike, kroz napredak samog stručnog rada. Stoga, ako društveni faktori razvitka enciklopedike djeluju na njena usmjerenja u smislu zadovoljavanja društvenih potreba, u kojima se očituju specifični zahtjevi pojedinih epoha i društava, razvitak stručnog rada i sam djeluje kao vrijednost, pa se unutar njega uspostavljaju i autonomni kriteriji razvitka enciklopedijske leksikografije koji omogućuju njen napredak do samostalne znanstvene discipline koju u raznim »jezgrama« znanosti iznalaze i klasifikacije znanosti suvremenih sveučilišta. Razvitak tih unutrašnjih, stručnih elemenata enciklopedije kao djela i enciklopedijske leksikografije kao struke, od prvorazrednog je značenja ne samo za istraživanje povijesti enciklopedija već i za istraživanje njihovih aktualnih mogućnosti i unapređivanje njihovih metoda. Te autonomne komponente imaju, naime, i vlastitu historiju i onu koju dijele s općim razvitkom znanstvenih metoda, a za našu svrhu bit će osobito važno isticati njihov zasebni karakter. Taj se može izraziti u *općim* i u *promjenljivim* vrijednostima enciklopedijskog rada.

Opće vrijednosti enciklopedijskog rada jedva da mogu doživjeti neke izmjene. Ideal *sveopćeg znanja, kruga znanja, koherentnosti elemenata znanja* kao mozaičkih čestica cjeline (bez obzira na to da li se cjelina zamišlja kao univerzum ili samo kao njegov dio), *povezanosti pojedinačnih elemenata znanja* i njihove *izvodivosti iz općih*, svakako su trajni aksiomi enciklopedijskog napora. No, već je drugačije s nazorom na karakter tog ideala koji može poprimiti različite predznake, ovisno o tome je li mu u centru čovjek, država ili bog, ili su mu eksplikacijske osnove znanost, ideologija ili religija. Promjenljiva je vrijednost i sama koncepcija enciklopedijske svrhe u kojoj se izmjenjuju nazori o enciklopediji kao *istini svijeta* i enciklopediji kao *apsolutnoj biblioteci*, s nazorima o enciklopediji kao *približavanju istini* ili enciklopediji kao *priručnoj knjizi* prvog snalaženja za dalje istraživanje labirinta znanja i života. Između esencijalizma apsolutnih zahtjeva i nominalizma realističke mudrosti, otvara se širok procjep u primjeni samih metoda, koje mogu ići od visoko selektivnih i vrijednosno integrativnih do deskriptivno-informativnih i neutralno-heurističkih.

Što je, dakle (pri svemu tome) unutar posve idealnih i nepromjenljivih, i realnih ali promjenljivih, vrijednosti enciklopedike ono *trajno* što nam omogućuje da govorimo o njenoj povijesti i o njenom razvitku?

Enciklopedije se ne razvijaju neovisno o sredini u kojoj nastaju, ni o kulturi u kojoj opstaju, ali one se ne razvijaju, niti nastaju, ni neovisno jedna o drugoj. Svaka enciklopedija, osim zabačenih i sporednih pokušaja, nastavlja se na sadržaj i metode prethodnih, a svaka bolja enciklopedija nastoji taj sadržaj i metode unaprijediti. Način toga unapređivanja supstrat je razvitka i povijesti enciklopedike. Stoga, dok se razlika u znanju uvijek ogleda i kao razlika u prikazu toga znanja, enciklopedika uspostavlja vlastita pravila prikaza znanja, jednu osobitu enciklopedijsko-leksikografsku epistemologiju koja polaže dvostruki račun: da bi postigla autentično svjedočanstvo o razvitku i stanju znanosti, ona mora postići potvrdu o uspješnosti vlastitih propozicija provjerom i unapređivanjem vlastitih metoda kao enciklopedičkih metoda. Tako je povijest enciklopedike ujedno i ponajviše, prikaz razvitka enciklopedijsko-leksikografske epistemologije njenih općih konsideracija, metoda i tehnika.

U antici nailazimo na početak enciklopedija na Zapadu u kojem je, kao kod Grka, postavljena opća teorija znanja kao pretpostavka njegove enciklopedijske organizacije te, s Rimljanima, razvijen i sam enciklopedijski rad u njegovoj praktičnoj namjeni. Enciklopedija zaokružuje teoretsko-praktično poimanje znanja čije je središte unapređene pojedinačnog i javnoga života.

Neosporni razvitak enciklopedijske tehnologije u srednjem vijeku, koji osporava mnoge popularne poglede na njegov mrak, ipak će stajati pod znakom obrata u odnosima znanja i čovjeka: dok je npr. još Varonovo enciklopedijsko djelo u dvije trećine posvećeno »ljudskim stvarima«, a u jednoj »božanskim«, pa samo djelo i započinje temom *Čovjek*, Kasiodorove *Institutiones* iz VI. stoljeća već započinju *divinarum lectionum*, označujući time i kraj antičkog enciklopedičkog svjetonazora.

Rijetko se u povijesti kulture može naići na tako indikativnu godinu kao što je 529. godina Justinijanova ukidanja Akademije u Ateni i godina Benediktova zasnivanja Monte Cassina — samostana, simboličkog i stvarnog prevrata u mjestu, položaju i karakteru znanosti. Bolna kriza kulture do karolinške renesanse, tako je istodobno i proces njene preobrazbe, u kojem se konstituirao nov institucionalni polog za njen kasniji rast.

Društvene institucije kulturnog života uvijek će bitno određivati vrijednosna usmjerenja knjige pa i enciklopedija. Ali, osiguravajući razvitak profesionalnog rada, one uspostavljaju i vrijednosti toga rada koje ih postepeno nadrastaju, pa tako prinosе zahtjevima mijenjanja okvira samih društvenih institucija u kojima se prvotno razvijaju. Kada enciklopedije izlaze iz samostana, one su stoga opremljene ne samo tim novim profesionalnim iskustvom, već i njegovim dispozicijama prema Novom dobu, pa se i odnos između npr. dva Bacona, Rogera i Francisa, ne predstavlja jednoobrazno kao razlika između tri stoljeća, ili kao razlika između dogme i razuma, već i kao odnos anticipacija i ostvarenja, kojeg posreduju društveni okviri, ali koji i sam mijenja društvene okvire.

Nije li u jednoj od najvećih mijena historijskih društvenih okvira posvjedočena upravo osobita uloga enciklopedije? Kada za Diderotovu *Enciklopediju* kažemo da je revolucionarno dovršila jedan dugi razvoj enciklopedike, kao što je na drugoj strani artikulirala znanstveni panoptikum građanske prosvjetiteljske društvene revolucije, time samo priznajemo i historijsko-praktičnu djelotvornost ovom starom izrazu iskustva znanosti. Svoj prinos oslobađanju razvojnih društvenih sila Diderotova je Enciklopedija svakako dala kao enciklopedija, ne kao nešto drugo, ma koliko da je crkveno-feudalne vrijednosti zamijenila građanskom ideologijom. Zato i njena ideološka alternativa, onovremena

Encyclopaedia Britannica, nasuprot pomanjkanju jakobinske erupcije, budući da razvija enciklopedijske obzore, na vlastit način unapređuje i stvarne snage života, neovisno o ideološkim restrikcijama uvodnih napomena, koje ionako samo vrijeme odbacuje.

Ta sposobnost enciklopedijskog postupka da istražujući i iskazujući iskustvo znanosti referira ne samo na društvene okvire (koji mogu biti i limitirajući) već i na sama sebe, u smislu izgradnje vlastitih postupaka kao znanstvenih vrijednosti, omogućuje nam da povijest enciklopedike, više nego povijest pojedinačnih znanosti, sagledamo kao cjelovitu sliku dinamičnog odnosa znanja i društva, čija se razvojna sudbina napokon određuje odgovorom na pitanje može li društvo u danj povijesnoj situaciji prihvatiti i enciklopedijske znanstvene vrijednosti kao vlastite vrijednosti.

Antika

Bujanje književne djelatnosti nipošto nije pojava samo unutar helenističke kulture. Štoviše, književna produkcija starijih civilizacija mogla je biti i veća a da ne dosegne potrebu onog osobitog vrednovanja koje proistječe iz koncepcije korištenja znanja u teorijskom i praktičnom smislu čija je mjera čovjek, način ostvarivanja javna rasprava, a svrha opća korist. Potreba za takvim vrednovanjem koje uključuje ne samo skupljanje, čuvanje informacija — tehnikâ uveliko razvijenih već u starim bibliotekama — već i njihovu selekciju, a napose organizaciju prema svrhovito odabranim principima samog znanja, ona je osobita odlika grčkog duha koja je, u kontekstu književne djelatnosti, na jednoj strani vodila pojavi referentnih publikacija uopće, a na drugoj izgradnji principa enciklopedičnosti i stvaranju samih enciklopedija (Venturi, 1964; Collison, 1964; Jackson, 1977).

Od prve vrste, tu je rad Kalimaha, upravitelja Aleksandrijske knjižnice iz III st. pr. n. e., koji je u svojih 120 knjiga *Popisa (Pinakes)* dao ne samo katalog knjižnice već i *bio-bibliografski kompendij* svih njemu poznatih knjiga i pisaca — djelo koje je postalo izvor za više kasnijih kompilacija i metodološka anticipacija biografskih leksikona. »Informatički smjer« tih referativnih publikacija već je uvelike razvijen u 12 knjiga Herenniosa Philona, gramatičara i historičara iz I. st. pr. n. e., koje referiraju o postojećoj produkciji njegovih književnih suvremenika te su vodič kroz onovremeno književno tržište.

Nesumnjivo je da su ta i slična djela (Stipčević, 1985) usporediva ne samo po svojoj funkciji već i po načinu izvedbe, kritičnošću prikaza ili organizacijom po strukama i područjima, sa suvremenim referativnim publikacijama te da svakako izražavaju principe referativnih publikacija. Hoćemo li ih, međutim, držati i za enciklopedijska djela, ostaje da se odluči nakon sagledavanja drugog momenta u pojavi enciklopedike, onog koji nasuprot općeinformativnog u većoj mjeri razvija njeno *organsko-sistematično načelo*.

Ako je izrada prvih kataloga i bibliografija vodila razradi informacijskih principa referativnih publikacija te time utjecala na budućnost enciklopedija kao oblika referativnih publikacija, za nastanak enciklopedija u njihovu posebnom aspektu naspram ostalih referativnih publikacija, od osobitog je značenja formuliranje koncepcije *obuhvatnog znanja* te, s tim u vezi, postavljanje načela unutrašnje (organske) strukture i organizacije znanja. Nije stoga neprimjereno ideju enciklopedijske leksikografije, kao uostalom i tolikih drugih znanstvenih ideja, vezivati uz imena Platona i Aristotela.

Još je Heraklit isticao kako sama mnogoznalost ne uči pameti. Opreku između mnogoznalosti kao znanja o mnogim stvarima bez uvida u njihovo unutrašnje načelo i odnose s drugim stvarima, što prema tome ostaje na mnijenju, i prave znanosti, kao uvida u prirodu samog znanja, za sva je vremena razvio upravo Platon. Bez obzira na to drže li se njegove koncepcije znanja idealističkima ili esencijalističkima, one su omogućile razra-

du principa *općeg znanja* u njegovu gotovo ortodoksno enciklopedijskom — kružnom slijedu.

Iako je Platonovo filozofsko naučavanje prvo veliko sređivanje znanja po njegovoj dužini i širini, Platonovi dijalozi zaista nemaju ništa od enciklopedije; oni su prije *istraživanja* nego *sistematiziranje* i *prezentiranje* znanja. Rezultate tog, međutim, gigantskog istraživanja znanja morali su srediti njegovi učenici. Odgojni i obrazovni motivi nastanka enciklopedike javljaju se tada, kao i otada, u sklopu potreba sumiranja nekog velikog izvršenog rada znanosti. Da bi uspješno podučavao u Akademiji, Platonov nasljednik, inače i njegov nećak — Speusip — prihvatio se sastavljanja prvog dijela koje držimo enciklopedijskim. Premda se to djelo, osim nekoliko fragmenata, nije sačuvalo, iz posrednih izvora zaključujemo na njegovu enciklopedijsku prirodu kojom su obuhvaćena barem glavna područja Platonove znanosti: *prirodna spoznaja*, *matematika* i *filozofija*.

Platonistička baština ostala je djelatna kroz cijelu povijest znanja te se iskazivala na različite načine i u enciklopedijskoj produkciji, a s revolucijom znanosti u humanizmu u kojem se regenerira, ona postaje supstratom mnogih enciklopedičkih ostvarenja.

Naprotiv, druga varijanta općeznanstvenih pa i enciklopedičkih shvaćanja — aristotelizam — imala je sve do u srednji vijek kontinuiraniji utjecaj. Ni Aristotel nije pisao enciklopedijska djela, ali je njegova organizacija i širina znanja, sposobnost da uspostavi sustav mišljenja preko cijelog polja znanoga ljudskog iskustva, postala osnovicom pojedinačnih enciklopedijskih ostvarenja kroz tisućljeća. Aristotelov pedagoški i istraživački rad uključuje cjeline i grane znanja koje mogu biti prikazane i na posve moderan način kao propedijski uvod svake univerzalne enciklopedije: *duhovne znanosti* (psihologija, etika, metafizika), *društvene znanosti* (politika, uprava, odgoj), *prirodne znanosti* (fizika, astronomija, medicina), *umijeća* i *umjetnosti* (estetika, poetika, retorika).

Premda je Aristotelovo podučavanje u Liceju bilo ekstenzivnije od interesa Platonovih nastavljača u Akademiji, a empiristička širina istraživanja probijala okvire posve filozofske shematike znanja, ipak je ponajviše s Aristotelom utemeljen način enciklopedijskog sređivanja znanja kao postupka koji ne može biti ostavljen beskonačnim varijacijama raznovrsnih slučajnih spoznaja, već treba da proizlazi iz filozofskog uvida koji unosi red u samu strukturu znanja. U tom smislu Aristotel je utemeljitelj enciklopedijskog načela *klasifikacije znanja*. Osobito su njegove *Kategorije* — djelo u kojem se sređuju i pročišćavaju postupci mišljenja kao korelati ustrojstva same zbilje — poslužile kao autoritativni racional prezentiranja enciklopedijskog materijala od Porfirijeva stabla znanja do enciklopedijskih klasifikacija Huga iz sv. Viktora i dalje, a sama veza između filozofije, klasifikacije znanja i stvaranja enciklopedija definitivno se utemeljuje sve do najmodernijih enciklopedijskih ostvarenja.

Drugačiji je, iako ne u suprotnosti s teoretskim zasadama enciklopedike postavljenim od Grka, prinos Latina (Della Corte, 1946, 1954; Collison, 1964; Jackson, 1977). Često istican praktični duh Rimljana mogao bi se potvrditi i u varijantama postavljanja enciklopedike u rimskih pisaca, gdje praktična strana korištenja znanja i umijeća postaje prevladajuća.

Povijesna je ironija da nam prva rimska enciklopedija, ili djelo nalik enciklopediji, dolazi od Marka Porcija Katona (←234—149), konzervativnog rimskog konzula, nepovjerljiva prema pomodnom širenju grčke kulture. S njegovim *Praecepta ad filium*, savjetima njegovu sinu, započinje produkcija epistolarnog enciklopedičnosti, u kojoj se uz moralističke naputke obrađuju i natuknice korisnih znanja i umijeća.

Važniji je ipak sveobuhvatan rad Marka Terencija Varona (←116—27). U njegovim se *Disciplinarum libri IX* sustavno iznose znanja *sedam klasičnih umijeća* (gramatika, lo-

gika, retorika, geometrija, aritmetika, astronomija, muzika) s dodatkom medicine i arhitekture. Drugo mu je, također enciklopedičko djelo, *Rerum divinarum et humanarum* još opsežnije te sadrži 41 knjigu. U svojim *Imagines* on je također dao biografije oko 700 istaknutih pojedinaca, Grka i Rimljana, pa se Varon predstavlja kao plodan i svestran enciklopedijski pisac, u kojemu povijest enciklopedija nalazi nesporan početak praktične enciklopedike. To se potvrđuje i kroz kasnijih šest stoljeća, u kojima je Varonovo djelo bilo uvelike prepisivano i kompilirano.

I drugo enciklopedijsko djelo s prijelaza dviju era — *Artes*, rimskog pisca Aula Kornelija Celza — bilo je korišteno kroz više kasnijih stoljeća. Sadržavajući knjige o praktičnim znanjima kao i o filozofiji, osobito je korišten medicinski korpus (8 knjiga), koji je u brojnim prijepisima ostao i sačuvan.

Najopsežnije a i najznačajnije enciklopedijsko djelo antike jest *Historia naturalis* koju je god. 77. za cara Tita napisao Plinije Stariji (23—79), a izdao Plinije Mladi (62—114). To je enciklopedijsko djelo antologijskog karaktera te, premda i nekritično u odnosu na dostignuti stupanj znanja i umijeća svoga vremena, ono daje impozantan pregled ukupnoga onovremenog iskustva, obrađujući oko 40 000 pojmova u nekih 2 500 poglavlja svojih 37 knjiga (Collison, 1964). Sam Plinije umnogome je prototip leksikografa, s kojim dolaze do izražaja mane i vrline one profesije. Budući da nije bio stručnjak ni za jedno područje koje obrađuje (a nitko ne bi mogao ni biti stručnjak za sva područja), Plinije se usmjerio u prvom redu na enciklopedičko sređivanje znanja — za javnu upotrebu, znanja o svemu i za svakog — pa i njegova klasifikacija materijala koji obrađuje zaslužuje da bude navedena kao izvoran stručni leksikografsko-klasifikatorski rad, koji uspješno zahvaća i sređuje nepregledno polje ljudskog znanja i iskustva.

Plinijeva *Historia naturalis*:

I Uvod, sadržaj, izvori

II Kozmografija, astronomija, meteorologija,

III—VI Geografija, etnografija, antropologija

VII—XI Zoologija, čovjek, izumi

XII—XIX Botanika

XX—XXXII Medicina, farmakologija, magija

XXXIII—XXXVII Metalurgija, mineralogija, plemenita umijeća.

Po svom obujmu i namjeni Plinijevo *Prirodoznanstvo* iskazuje i jednu tek kasnije afirmiranu enciklopedijsku odliku: ono nije pisano da bi se kontinuirano čitalo, već da bi se konzultiralo prema potrebi. To je djelo impresioniralo i kasnije generacije pa je iznađeno oko četrdesetak kasnijih izdanja, ne računajući brojne kompilacije i plagijate, a kroz cijeli srednji vijek ono je nužan inventar iole opremljenije samostanske knjižnice.

Još je nekoliko Rimljana prinosilo razvitku enciklopedija. Gaj Julije Solin (III. st.) manje je značajan kao enciklopedijski stvaralac, ali je njegova kompilacija *Collectanea rerum memorabilium* iz I. stoljeća, sastavljena pretežno na temelju Plinija, kasnije nazivana i *Polyhistor*, postala izvorom za srednjovjekovnu stihovanu enciklopediju *Mappe monde* Gautiera iz Metz-a te za veliki enciklopedijski projekt Izidora iz Seville.

Također, rimski pisci Marko Verije Flak (I. st.) i Sekst Pompej Fest (II. st.) daju prve enciklopedijske rječnike. Djelo potonjeg, *De verborum significatu* koje je sastavljeno na temelju opširnijeg Flakova rječnika, sačuvano je tek od slova *M* do *V*, ali je u VIII. stoljeću još bilo prikazano od Pavla Đakona. Posljednje značajnije enciklopedijsko djelo antike predstavlja rad Kartaginjana Marcijana (također Felix Capella) s početka V. stoljeća, bizarno satiričko djelo poznato pod naslovom *Liber de nuptiis Mercurii et Philologiae* (ta-

kođer *Disciplinae* i *Satiricon*). Ta je satira o vjenčanju Merkura i Filologije imala, međutim, dugoročan historijski uspjeh. U njoj se, naime, uz izmjenu alegorijskih pošalica i parodijski ozbiljnog tona, iznose znanja »sedam plemenitih umijeća«, tako da raspored građe Marcijanovih IX knjiga odgovara kasnijoj razdiobi znanosti na *Trivium* (gramatika, dijalektika : metafizika i logika : retorika) i *Quadrivium* (geografija i geometrija, aritmetika, astronomija, muzika i poezija), a koje su, znanosti, predstavljene kao pratilje na tom intelektualnom vjenčanju.

Historijski obrat koji je uslijedio nastupom kršćanstva pripada i antici i srednjem vijeku i ta velika smjena u duhovnoj konstelaciji života, kao i njegovim društvenim oblicima, ma koliko dramatična, u intelektualnom se pogledu odvijala postupno. Dva duhovna svijeta, koja su gotovo pola milenija živjela jedan pored drugoga, nisu mogla biti izolirana jedan od drugoga. Enciklopedijski kružni tok zahvaćanja znanja antike dobio je pojavom novih agensa povijesni spiralni uzgon, da bi od V. stoljeća, Kasiodorovim enciklopedijskim zahvatom, dobio i novu vlastitu putanju, koja je trebala zaokružiti ne samo nov svjetonazor, već i nov geografski i populacijski stratum ekumene: pomiriti poraznu zaostalost pobjedničkih naroda nad starim svijetom s odgovornošću gospodstva nad tekovinama toga svijeta. Enciklopedijska alternativa te akulturacije posvjedočuje se u svojoj nužnosti i privatnom karijerom Kasiodora (480—575): od državnika, savjetnika Teodorika, gotskog vladara Italije, do redovnika, samostanskog enciklopedista iz Vivarija.

Već je Porfirije iz Tira, Plotinov sljedbenik iz III. stoljeća, premda je pisao protiv kršćana, i sam utemeljivao religiozna shvaćanja, koja su imala osobit utjecaj na kasniju kršćansku enciklopediku. Njegovo „drvo spoznaje“ iz *Eisagoge*, spisa koji je na latinski preveo Boetije, probilo se do kršćanskog nauka upravo kao analitičko sredstvo prosudbe profanog i sakralnog znanja, pa se aristotelovske zasade, mimo rimske enciklopedike, rehabilitiraju na izokrenut način upravo u kršćanskoj epohi. Aristotelovska nauka o *biću* (*supstanciji*) koja razvija kategorije njegova istraživanja kao oblike posebnih znanosti, npr. tako da se ono dijeli na *tjelesno* i *netjelesno*, a *tjelesno* na *živo* i *neživo* (čemu onda odgovara i neka moguća podjela znanosti, npr. *filozofije* na *prirodnoznanstvo* i *metafiziku-teologiju*, *prirodnoznanstva* na *biologiju* i *fiziku* itd.), omogućila je da se uspostave i suprotstave te dalje razvijaju dvije vrste znanstvenih i duhovnih potreba, *profane* i *sakralne*. Takva je pak podjela osigurala onaj univerzalizam kršćanskog nazora koji mu je bio neophodan da bi obuhvaćajući i antičku tradiciju sada mogao nastupiti kao globalni intelektualni okvir dostojan sveobuhvatnog enciklopedijskog prikaza.

Augustinova kritika Varona koji u svojoj enciklopediji, premda dijeli božanske i ljudske stvari, potonje pretpostavlja prethodnima, u Kasiodorovim *Institutiones divinarum et humanarum lectionum* poprima ispravan i zgotovljen religiozni enciklopedijski oblik (Collison, 1964). U tom smislu *Institutiones* možemo smatrati posljednjim enciklopedijskim djelom antike i prvim enciklopedijskim djelom srednjega vijeka. Namijenjene „prostoj i neobrazovanoj braći“ njegova samostana, *Institutiones* su u svoje dvije knjige sabrale tadašnja teološka i crkveno-povijesna znanja (I. knjiga) kao aureolu svjetovnih znanja sedam plemenitih umijeća (II. knjiga). Nastavši u samostanu, koji je Kasiodor opremio i bogatom bibliotekom, *Institutiones* sadrže i bibliografske bilješke kao upute u dalji studij pojedinih predmeta, pa je ova enciklopedija formativna kao prototip jedinstva metoda i zajednice učenja života u samostanu srednjega vijeka.

Srednji vijek

Srednjovjekovna enciklopedika (Collison, 1964; De Gandillac, 1966; Witty, 1979) donosi totalizaciju enciklopedijskog projekta po kojoj enciklopedija, ako i ne pokriva na-

pućima cjelokupan život, utvrđuje smisao njegovih praktičnih i duhovnih aspekata unutar sustava religiozno određenih vrijednosti. Vrijednosna određenja znanja izvedena su, u principu, jedna iz drugih tako da teološka shvaćanja prethode svjetovnim umijećima. To je, dakako, prvenstveno idealtipska slika srednjovjekovne učenosti koju su stvorile kasnije epohe, u vezi s njenom unutrašnjom koherentnošću, no pojedina očitovanja te učenosti u enciklopedici katkada donose i znatna iznenađenja.

Iako Kasiodorove *Institutiones* dobro pokazuju standardan put i obrat u odnosu na enciklopedijska ostvarenja antike, Izidorove *Etimologije*, prvo enciklopedijsko djelo srednjega vijeka, ne uklapaju se u pojednostavljenu sliku (Fontaine, 1966). Izidor iz Seville (560—636), biskup u tadašnjem vizigotskom kraljevstvu, sastavljao je do pod konac svoga života jednu od najobuhvatnijih i najutjecajnijih enciklopedija: *Originum seu Etymologiarum libri XX*. O važnosti toga djela dovoljno govori oko tisuću sačuvanih prijepisa, a od 1472. kada je djelo bilo prvi put tiskano, bilo je i dalje pretiskivano.

Budući da ne postoji neki autorizirani prijepis te, budući da je i sam Izidor pojedina poglavlja (knjige) davao u opticaj i prije završetka čitavog djela, danas je teško reći kako je ova enciklopedija mogla biti izvorno sistematizirana i je li bio zamišljen subordinirajući poredak sakralnih i profanih znanja. Sudeći, međutim, po načinu pisanja pojedinih knjiga, korištenju klasičnih pisaca kao primarnih izvora (osobito Solina, a ponekad i Varona, Plinija i drugih), Izidoru je, čini se, bilo manje važno da pruži sustavno kršćansko naučavanje od pokušaja eminentno enciklopedijske naravi, da sabere i cjelovito obradi sva (ili gotovo sva) znanja svoga i ranijih vremena.

Od 20 knjiga *Etimologija* samo su tri posvećene uže religioznim temama, dok u ostalima Izidor daje kompendije sedam plemenitih umijeća, kao i kompendije niza empirijskih znanosti i vještina, od zoologije i geologije do brodogradnje i vojne tehnike. Zasebna je knjiga abecedno ureden *etimološki rječnik*, po kojoj se najčešće i naziva ova najveća medijevalna enciklopedija.

U vezi s utjecajem ovoga djela na kulturu srednjega vijeka stoji i podatak da se barem jedan od prijepisa rano koristio i u Hrvatskoj, već između IX. i XI. stoljeća (Grmek, 1963), a nađena su još dva srednjovjekovna prijepisa te, do konca XV. stoljeća, i više tiskanih primjeraka (Stipčević, 1986).

Izidorove *Etimologije*, osim putem prijepisa, djelovale su i neposredno na pojedina, mahom plagijatorska djela. Takav je primjer i enciklopedijsko djelo *De universo* Hrabana Maura (oko 776—856), nadbiskupa Mainza (Heyse, 1969). Ono već uključuje standardan srednjovjekovni postupak supremacije teološkog pristupa, po kojem enciklopedije započinju bogom i anđelima te preko povijesti crkve rijetko i dopiru do svjetovnih znanosti. Sam Hraban, premda svoje 22 knjige (Migne, *Patrologia*) uvijek započinje opširnim citatima iz Izidora, redovito daje i vlastite teološke komentare o »mističnom značenju« predmeta.

U zapadnoevropskom krugu nakon Hrabanova rada dolazi do zamiranja u stvaranju enciklopedija koje traje dva i pol stoljeća, kroz koje se vrijeme, međutim, osim sporadičnih pokušaja, prepisuju postojeća djela te enciklopedije ne prestaju djelovati kao sredstvo poučavanja obrazovane duhovno-vjerske elite, rjeđe i pojedinca iz svjetovnog života. Slika znanosti ustaljuje se na izučavanje *triviuma* i *quadriviuma*, kao obzora sedam srednjovjekovnih plemenitih umijeća. *Gramatika*, *logika* i *retorika* (trivium) poučavale su se kao niže obrazovanje, a *geometrija*, *aritmetika*, *astronomija* i *muzika* (quadrivium) kao više, jedno i drugo opet kao prethodno naučavanje za izučavanje Svetog pisma. Sedam plemenitih umijeća podređena su teološkom studiju, ali su nadređena disciplinama

antičkih znanosti; potonje se donekle održavaju u djelima bizantskih pisaca koji, nasuprot Zapadu, uspijevaju još neko vrijeme održati kontakt s antikom.

Car pisac, Konstantin Porfirogenet (905—959), i sam polihistor, sastavljao je brojna djela, svakako izvan teološkog nadzora. Ta su djela, međutim, prije antologije nego enciklopedije. No, Mihajlo Konstantin, poznatiji kao Psellus (1018—1078), koji je 1045. postao profesorom filozofije na tada ustanovljenom sveučilištu u Carigradu, bez sumnje unapređuje enciklopedijski rad. Njegove *Didaskalije* u kontekstu srednjovjekovne enciklopedije djeluju kao napredniji pokušaj da se pomiri grčka filozofija s kršćanskom naukom. Djelo je poznato i pod latinskim nazivom *De omnifaria doctrina* (Westerink, 1948), i u njemu se u obliku pitanja i odgovora, počevši od teoloških, raspravljaju i pitanja humanističkih znanosti kao i područja fizike, astronomije i drugih prirodnih znanosti.

Filozofska prosudba čovjekovih spoznajnih moći u srednjem vijeku, s modernog stajališta, ne djeluje ohrabrujuće. Čovjek je po svom tjelesnom biću najviši oblik materijalnog, ali je njegova duša najniži oblik imaterijalnog. Stoga samo to jedinstvo — čovjek — kao i njegova konačna pitanja, nerješiva su zagonetka koju je postavio Tvorac. Nasuprot nesposobnom mišljenju, samo se skrušenoj kontemplaciji milostivo ukazuje put istini.

Takav je položaj čovjeka kako ga skicira i Hugo (1096—1141), učeni profesor samostana Sveti Viktor, znamenitoga pariškog učilišta. Ipak, njegov rad *Didascalicon, de studio legendi* (Châtillon, 1966; Taylor, 1961), koji nakon Hrabana, obnavlja enciklopedijsku produkciju na Zapadu, uvelike pospješuje sposobnosti mišljenja — onim po čemu srednjovjekovna znanost možda ponajviše zadužuje moderno doba — sposobnošću sistematske prezentacije odnosa duha i svijeta, na način logičkog ustrojstva spoznaje. To logičko ustrojstvo spoznaje opet je supstrat oko kojega raste enciklopedijska struktura sveukupnog znanja, u pravilnom poretku koji odgovara samom redu u svijetu. Aristoteljska tradicija, održavana kroz stoljeća tankom niti, opet se učvršćuje kao oruđe istraživanja znanja i iskustva, neovisno o preporukama završne molitve kojom se zaključuje ovo, kao i mnoga druga srednjovjekovna enciklopedijska djela.

Podjela filozofije na teoretska i praktična znanja s razvijenim granama daljih podjela, koje proizlaze iz različitih atributa duha i materije, u kojima se ogledaju prirodne, egzaktne i društvene znanosti, te iz ovih dalje svijet tehnike i svijet umjetnosti, jedan je od velikih dosega srednjovjekovne misli, koji će ostati i u modernom dobu kao princip pojedinih metodičkih ili sistematičkih enciklopedija. Premda relativno kratko i jezgrovito djelo, *Didascalicon* Huga iz sv. Viktora polučio je i neposredan uspjeh za života autora, kao i kasniji trajni utjecaj, pa su do danas sačuvani brojni njegovi prijepisi. Zanimljivo je također da šest knjiga *Didascalicon*a prati i osobit *dodatak*, kao svojevrsna propedijska anticipacija suvremenih enciklopedijskih apendiksa.

U XII stoljeću razvija se i novi tip enciklopedijskog proizvoda — *Lucidari* — kao oblik popularne, pučke enciklopedije. Ta će enciklopedijska vrsta, u kojoj se u obliku pitanja i odgovora pod vodstvom svećenika pružaju raznovrsni napuci, zarana postati anakrona dostignutoj razini znanja, ali će se održavati, namijenjena puku, sve do XV. stoljeća. U pozadini toga usmjerenja enciklopedike stoji *Imago mundi*, djelo koje je u pet izdanja od 1122. do 1152. dopunjavao Honorius Augustodunensis, izuzetan i nipošto pučki pisac, o kome se znade veoma malo. Honorije je u svom »ogledalu svijeta« zaista sabrao i cjelovito prikazao presjek srednjovjekovnih znanja, temeljenih ne samo na prethodnim kršćanskim piscima, već i antičkim, pa je *Ogledalo*, u tri knjige, s njemu komplementarnim nastavkom *Summa totius de omnimoda historia* istog autora, postalo izvor za prvu njemačku kompilaciju *Lucidara* iz 1195. Bilo neposredno kao *Imago mundi*, ili u verziji

Lucidara ili pojedinih lokalnih plagijata, Honorijev je rad zadugo ostao najpopularnijim znanstvenim priručnikom (*Lefèvre*, 1954). Prevođen na više evropskih jezika, sačuvane su i hrvatske verzije iz XV. stoljeća i dalje, pisane glagoljicom i latinicom (Ivšić, 1949; Štefanić, 1970; Stipčević, 1986).

Primjer enciklopedijskog rada s početka XII. stoljeća je i pomalo privatno djelo *Liber floridus* Lamberta od sv. Omera, u kojem se, uz ostalo, iznosi ideja o specifičnom obliku Zemlje.

Međutim, drugo onovremeno djelo, *De diversis artibus*, koje je pod pseudonimom Teofila prezbitera napisao njemački benediktinac Roger od Helmarshausena, daje pregršt veoma zanimljivih informacija o tehničkim umijećima te, posve originalno po takvom svom interesu, primjenom uredne strukture prikaza tada najaktualnijih znanja, oruđa i tehničkih postupaka, ostvaruje prototip specijalizirane tehničke enciklopedije.

Seriya enciklopedijskih djela u XII. i XIII. stoljeću potvrđuje ustaljivanje potrebe za enciklopedijama, iako još uvijek unutar samostanskih zidina. Između tih djela znatnija su *Liber excerptionum* Rikarda od sv. Viktora, Hugova učenika; *De naturis rerum* Alexandra Neckama, engleskog augustinca; *Otia imperialia* Gervasea od Tilburyja, donekle izdvojen priručnik pisan za cara Otona IV; *De proprietatibus rerum* Bartolomeja Anglijskog, jedna od najpopularnijih srednjovjekovnih enciklopedija, u kojoj se koristi i abecedni redoslijed unutar metodičkog rasporeda ukupne građe; *De natura rerum* dominikanca Tome od Cantimpréa. Pažnju pobuđuje i prvo enciklopedijsko djelo koje je sastavila žena — *Hortus deliciarum* redovnice Herrade, nadstojnice Hohenburga, samostana u Alsaceu — također i kao djelo namijenjeno posebno ženskoj publici njena samostana.

U svim tim djelima dominantan je uobičajen srednjovjekovni obrazac u pogledu odnosa vjere i znanosti, a različitost pristupa uglavnom je posljedica različitosti izvora na koje se oslanjaju. Tako uz širenje enciklopedijskog rada enciklopedije bivaju upućene da plagiraju jedna drugu, tvoreći svojom cjelinom panoptikum srednjovjekovnog znanja i vjerovanja.

Najviši izraz takve kulturne i duhovne konstelacije svakako je enciklopedijsko djelo Vincenta od Beauvaisa *Speculum maius* (Lemoine, 1966). Pojmovi *ogledalo*, *slika svijeta*, već od Hrabana metaforički iskazuju prirodu enciklopedijskog djela. Vincent je sastavio dva takva *Specula*, od kojih je drugo, veće (*maius*) posljednje veliko enciklopedijsko djelo takve vrste. U njemu se u velikoj širini doista ogleda znanost i kultura srednjega vijeka. Ono je i danas važan izvor za mnoge književne i historijske podatke, osobito crkvene biografije, kao što je i u svoje vrijeme služilo drugim piscima da sastavljaju na bazi ponudene građe vlastita književna, historijsko-biografska i znanstvena djela.

Speculum maius dijeli se na tri sastavna dijela: *I Speculum naturale*, *II Speculum doctrinale* i *III Speculum historiale*, kojima je kasnije, dodan i *IV Speculum morale*, anonimnog autora. Ostvarujući klasičan obrazac, Vincent pojedina područja znanja i fenomena prirodnog i duhovnog života izvodi iz biblijske strukture, tako da započinje sa stvaranjem, iza čega slijedi opis prirodnih pojava i prirodnoznanstvenih aspekata znanja, da bi zatim izložio područja duhovnih, društvenih, egzaktnih i praktičnih znanosti, te napokon i svjetsku povijest koja uključuje uz biblijsku i svjetovnu i kulturnu građu; u moralnom dodatku u osnovi se slijede naučavanja Tome Akvinskog. Vincentovim djelom dostignut je vrhunac klasične srednjovjekovne enciklopedije, pa iako će se njen obrazac oponašati još u nizu enciklopedija, za razumijevanje razvitka enciklopedija od većeg će značenja biti alternativna enciklopedijska produkcija koja već od druge polovice XIII stoljeća računa s novom publikom te, po svom izrazu i metodologiji, zasniva i ovu društvenu funkciju enciklopedija.

Ako izuzmemo stihovanu i veoma popularnu *Mappe monde* (oko 1246), enciklopediju koja prva prelazi jedan nacionalni jezik — francuski — prvim cjelovitijim enciklopedijskim djelom koje već po intenciji napušta samostanske okvire drži se *Li livres dou tresor* Brunetta Latinića (oko 1220 — 1295). Firentinac, koji je i sam djelovao u poslovnom i političkom životu svoga grada, i svoj je enciklopedijski rad namijenio obrazovanoj građanskoj klasi. Pisana francuskim jezikom kakvim su govorili viši firentinski slojevi, ta je enciklopedija, već 60-tih godina prevedena i na francuski i na talijanski te je to duže vrijeme ostala izvorom obrazovanja građanske klase o čemu svjedoče i dva primjerka knjige nađene u privatnoj knjižnici jednog zadarskog trgovca iz XIV stoljeća. U pristupu, namjeni i razdiobi građe to se djelo može uzeti za enciklopedijsku najavu humanizma. Ta najava, međutim, dolazi i s druge strane u obliku prvog već dominantno znanstvenog enciklopedijskog projekta koji je iznio srednji vijek — *Kompendija filozofije* koji se pojavio u početku XIV stoljeća.

Značenje ovog djela za povijest enciklopedike (Boüard, 1936; Michaud-Quantin, 1966) je višestruko, premda samo djelo nikada nije bilo tiskano, niti mu se zna autor, niti je imalo neposredniji jači utjecaj na ostale enciklopedije. Ono, međutim, iskazuje nove kvalitete epohe: zabacivanje srednjovjekovne fantastike u opisima pojava i bića u korist njihove racionalne obrade; sinteza znanja grčkih filozofa, osobito Aristotela, arapskih znanstvenika (Avicena, Averroes) i novih otkrića, s kojom se prvi put ostvaruje planetarnost enciklopedijskog projekta; racionalna klasifikacija enciklopedijskog materijala s osobitom pažnjom prema prirodnim znanostima.

Zaključujući repertoar srednjovjekovne enciklopedike vrijedno je spomenuti još dva tehnička i teoretska prinosa. Djelo Iacopa da Pastrenga (oko 1290 — 1362), pravnik iz Verone, *De originibus rerum libellus* ne širi doduše enciklopedijski obzor, ali unosi važnu novinu u informacijski karakter enciklopedija budući da pruža prvi novovjekovni obrazac biobibliografskog leksikona, sređena abecednim redom, što će općenito omogućiti prijelaz s metodičkih na alfabetski leksikografski postupak.

Drugi je prinos teoretski i posve anticipativan i tiče se dalekog iskona informacijskih načela i tehnika što ih je potaknuo Raimondus Lullus (oko 1233 — 1316), katalonski filozof. U osnovi je njegove ambicije *Ars magna* kao veliko umijeće kombiniranja univerzalnih jezičnih iskaza, pojmova i slova s logičkom strukturom neke vrste računala, na koncentričnim pločama, poljima i geometrijskim figurama na kojima bi se očitovala ukupna memorija svijeta. Premda još usmjerena potvrđivanju tajni vjere, Lullusova „informatička tehnologija” preko „prirodne logike” Petrusa Ramusa i različitih logičko-matematičkih ontologija, uključujući i Leibnizovu kao i logičko-pozitivističke teorije „elementarnih iskaza” našega doba, iskazuje osobitu filozofsku pozadinu enciklopedijskog nacrtja koji teži da se poklopi sa strukturom samoga svijeta kao poklapanje *arbor scientiae* i *natura rerum* (Rossi, 1960). Ta ambicija, premda neostvariva, imanentna je enciklopedici od srednjega vijeka do danas ali pod znakom sve opreznijeg iskustva u kojem je dogma zamijenjena postulativnim i aproksimativnim karakterom enciklopedijskog projekta koji njenu neostvarljivost rehabilitira u kategorijama njene regulativnosti.

Humanizam

Inicijative humanizma u enciklopedici, premda višestruke, ponajviše dolaze do izražaja kao cjelovitija realizacija zamjetnih ali necjelovitih postignuća srednjovjekovnih enciklopedija. Ti pojedinačni rezultati srednjovjekovne enciklopedike prostiru se linijom gotovo svih modernih enciklopedijskih postulata:

*sveobuhvatnost enciklopedijskog nacrt*a (univerzalne enciklopedije) kao slika svijeta znanja;

klasifikacija enciklopedijske građe prema područjima znanja do selektivnosti specijalizirane enciklopedije;

informacijska načela prezentiranja enciklopedijskih natuknica od metodičko-sistematskih do formalnih, npr. abecednih;

spoznajno-logička struktura znanja kao osnova informacijske strukture enciklopedije; *društvena funkcija enciklopedije* u prijenosu od zatvorene prema otvorenoj i javnoj funkciji.

Svi ti, i drugi, zasebni rezultati (Witty, 1965; Dolly, 1963, 1967) nigdje se, međutim, u srednjem vijeku ne javljaju zajedno, već su u svojoj posebnosti odijeljeni kao anticipacije koje će se zaokruživati u cjelinu sve do u moderno doba, od Bandinijeva zahvata u svjetovne funkcije enciklopedije, preko modernih projekata univerzalne znanstvene enciklopedije Bacona i Leibniza, do same pojave velikih modernih enciklopedija, u prvom redu Diderotove. Taj slijed svakako ima karakter napretka i po razvitku metoda i po sadržaju obuhvatnosti enciklopedija, ali je sam napredak enciklopedije zasnovan u širini razvitka znanosti kao načina unapređivanja društvenih i ekonomskih okvira života. Tako se u razdoblju od renesanse do građanskih revolucija otvara društveni prostor znanstvenih inicijativa pa i sama ideja napretka u prvom redu označuje napredak u znanosti. Enciklopedija se, pak, pokreće od prikaza statičkog na samo djelovanje u svijetu, od slike milenijskog nacrt a znanja prema slici znanja u napretku.

Fons memorabilium universi Domenica Bandinija (oko 1335—1418), enciklopedijsko djelo koje je autor sastavljao do pod konac života, može se uzeti kao prva iz serije humanističkih enciklopedija. Premda se Bandini, poslije Latinija, opet vraća latinskom jeziku, ova je velika enciklopedija (u 36 knjiga podijeljenih na 5 dijelova) iskoračila iz srednjovjekovnih okvira, ne samo po naglašavanju važnosti i iscrpnim podacima antičkih pisaca, već i po opsegu i karakteru znanstvene i iskustvene građe koju donosi, a koja je posve određena svjetovnom namjenom. Osim prve četiri knjige u kojima se iznose teološke teme, u ostalim knjigama daje se sve, ili gotovo sve, što je znano o svijetu i čovjeku, na način specificiranih podjela enciklopedijskih odrednica na mikro i makro članke. To djelo, kao prava velika enciklopedija, nije pisano da bi se čitalo u komadu, već da bi se u njemu potražila odgovarajuća sažeta informacija, za duhovne i praktične potrebe. Ono stoga sadrži i sistem referencija, a pojedine knjige, pogodne za informativniji prikaz, sređene su po abecednom redu natuknica: takve su npr. knjige o zvijezdama, planetama, ljudima i običajima i dr.

Sudbina enciklopedije nije uvijek u razmjeru s njenom vrijednošću. Tako je i to Bandinijevo djelo ubrzo palo u zaborav, dok su popularnost stjecale druge, manje značajne i svakako manje moderne enciklopedije, čime se plaćao obol postupnom nadolasku novoga doba. Takva je npr. enciklopedija Alfonsa de le Torrea, mahom kompilacija iz Izidora, zanimljivija po svojoj bibliografskoj sudbini. Tiskana na kastiljanskom 1485, zatim prevedena na katalonski i talijanski, s talijanskoga se, sada izmijenjena naslova *Sažetak sviju znanosti*, opet vratila na španjolski, izgubivši pritom i ime pravog autora.

Humanistički svijet od XV. stoljeća širi se i izvan talijansko-mediteranskoga kruga. Kraći pregled enciklopedijske produkcije XV. i XVI. stoljeća već će teže moći pratiti sve njene oblike koji se, s više ili manje prava, drže enciklopedijskima. Razvitak uže leksikografsko-enciklopedijskih profila knjiga činit će sve očitijom razliku između enciklopedije, općih eruditskih djela i pojedinih kompendija, ali odnosi u kulturnom razvitku po-

jedinih krajeva Evrope tu će razliku ublažavati na snošljivije kriterije o tome što će se i gdje držati enciklopedijskim djelom. Tako su u Njemačkoj značajnija enciklopedijska djela toga doba *Vocabularius rerum* Wenceslause Bracka i osobito popularan kratki priručnik *Margarita philosophica* Gregora Reicha koji je od 1496. tiskan u brojnim izdanjima; u Nizozemskoj Herman van der Boeke (također Torentinus) nastavlja na tradiciju lucidara svoj *Elucidarium*. U Hrvatskoj toga doba nailazimo prvenstveno na enciklopedijski import lucidarskog tipa u kojem se, vrijedno je napomenuti, nailazi i na dodatke lokalne redakcije. Između velikih humanističkih imena s prijelaza XV. na XVI. stoljeće nailazimo i na enciklopedijske pisce kao što su Giorgio Valla (*De expetendis, et fugiendis rebus opus*, 1501), Domenico Nani Mirabelli (*Polyanthea nova*, 1503), Raffaele Maffei (*Commentariorum urbanorum libri XXXVIII*, 1506), i nešto kasnije, Juan Luis Vives (*De disciplinis*, 1531), koji zaključuje ovu plejadu posvemašnjom prevlašću humanističkog enciklopedijskog projekta u kojem se na kritički način preispituju spoznaje klasičnih znanosti i umijeća. Tim bi se imenima moglo pridružiti i jedno naše ime — Ilija Crijević (Aelius Lampridius Cervinus, 1463—1520) — da je njegov *Lexicon* bio javno publiciran. Ostavši u rukopisu, taj Crijevićev inače mladenački rad (dovršen do 1484), ostaje samo svjedočanstvo jednog istinskog leksikografskog pothvata u kojem se na način *enciklopedijskog leksikona* (Praga, 1935), na latinskom jeziku, objašnjavaju pojmovi iz filozofije, gramatike, astronomije i medicine. Izuzetnost takve Crijevićeve znanstvene orijentacije pokazuje se i na kontrastu spram Marulićeva humanističkog i u ponečem enciklopedijskog rada (npr. *Multa et varia*) koji usprkos silnoj erudiciji kao pozitivnoj podlozi enciklopedičnosti, možda i s razloga „suprotiva Turkom”, ostaje izvan enciklopedijske forme pod znakom jedne pomalo konzervativne spiritualnosti.

Može se zapaziti da u ovo doba znatnije enciklopedije u principu nastaju u sredinama gdje za njima vladaju potrebe i gdje te potrebe potiču i odgovarajuće radne uvjete. Dok enciklopedija u srednjem vijeku po svojim izvorima još može biti sažeta reprodukcija samostanske biblioteke, s razvojem građanstva ona se seli u blizinu samih njegovih aktivnosti, a njeni izvori ne uključuju više samo knjige već i *istraživanje* znanosti i tehnike, u korist referencija spram tih aktivnosti. U tom smislu i ranije dominantan talijanski kulturni krug nadrastaju atlantski i sjevernoevropski centri kako privrednih, tako i znanstvenih aktivnosti u Engleskoj, Nizozemskoj, Francuskoj i Njemačkoj. Javlja se i novi tip enciklopedijskog priručnika — *enciklopedijski rječnik* — koji je usmjeren većem broju različitih informacija danih u preglednoj formi, kakav je npr. *Dictionarium historicum, geographicum et poeticum* pariškog izdavača Charlesa Estiennea, ili u Njemačkoj, rani prototip *konverzijskog leksikona* — *Polyanthea nova* Josepha Langa, zasnovana na ranije spomenutom Mirabellijevu djelu.

U toj diversifikaciji leksikografske ponude, kako bilo, jedan hrvatski enciklopedijski pisac, Pavle Skalić (1544—1575), još se stignuo nametnuti povijesti enciklopedije, davši napokon prvi ime njezinom već toliko uznapređovalom produktu: *Encyclopaediae, seu Orbis disciplinarum, tam sacrarum quam prophanarum Epistemon* (1559). Skalić nije skovao termin enciklopedija, budući da još Kvintilijan (oko 35—95) u svojim *Poukama govorničtva* upozorava na upotrebu termina kod Grka. Ipak, nasuprot već uvedenom alternativnom terminu — *ciklopedija* — koji stoji također u naslovu (*Lucubrationes, vel potius absolutissima KYKLOPAIDEIA*) djela nizozemskog humanista Joachima Stercka van Ringelberga (oko 1499 — oko 1536), upravo se Skalićeva *enciklopedija* pokazala djelotvornim terminom, što će pokazivati da onda ni sadržaj same knjige, koji neki drže siromašnim (Collison, 1966), nije u tolikoj suprotnosti s uspjehom njezina naslova.

Prinos humanizma razvitku enciklopedija tako se zaključuje i uvođenjem samog termina, ali se taj prinos oplođuje još stotinjak godina u posljednjim velikim enciklopedijama koje su pisane na latinskom jeziku. Takve su još enciklopedije katoličkih pisaca *Anatomia ingeniorum et scientiarum* (1614) Antonija Zare, *Encyclopaedia praemessum, seu Delineatio sapientiae universalis* (1615) Jeana Macéa, ili pak protestantskih, *Encyclopaedias disciplinarum realium ideae ...* (1652) Abrahama Kalaua (također Calovius) i, među njima najznatnija, *Enciklopedija* Johanna Heinricha Alsteda (1588—1638), profesora u Herbornu.

Alstedov rad ponikao je kao *Cursus philosophici* (1608), a kasnije je doraden kao *Encyclopaedia, septem tomis distincta* (1630), da bi se dograđivala i dalje kod francuskog izdavača kao *Scientiarum omnium encyclopaediae* (1649). Ta posljednja velika enciklopedija na latinskom, metodičkom razdiobom građe obuhvaća ukupno naslijede humanističkih disciplina, kao i sada već zamiruće koncepcije »prirodnoznanstva«, ali je okrenuta i prema svijetu »mehaničkih umijeća«. U njezinu temelju perzistira klasifikacija znanja humanističke provenijencije koju je zaokružilo opće metodološko-znanstveno djelo Mathiasa Martinija, Alstedova kolege u Herbornu, *Idea methodica et brevis encyclopaediae* (1606) — djelo koje se može uzeti kao bliska aproksimacija metodoloških rasprava i u filozofiji znanosti i u enciklopedijskoj leksikografiji.

Pitanje klasifikacije znanja uvijek se javlja kao ključno pitanje enciklopedike kada ona prelazi na novo paradigmatško utemeljenje, izražavajući gibanja ukupne znanstvene konstelacije. Klasifikacija znanja, kakvu ostavlja Alsted (Vasoli, 1975), ma koliko da nadilazi obzor srednjovjekovnog *triviuma* i *quadriviuma* već i samim širenjem područja znanja prema *praktičnim* znanostima, još uvijek zadržava naslijede srednjovjekovnog aristotelizma, u raznim verzijama *ars liberalis*, kojih su dalje podjele tvrdi okviri principijelnih potpodjela čovjeku otuđenih grana spoznaje, od gramatike i logike, koje utvrđuju pravila govorenja i mišljenja na jednoj strani toga stabla, do matematike i prirodnoznanstva, koje omogućuju uvid u istine i činjenice realne spoznaje (*cognitiones reales*) na drugoj. Stoga, zaključujući u najširem smislu razdoblje humanizma, s prijelazom na moderno doba na osobitoj važnosti dobivaju alternativne koncepcije, najčešće zaogrnu te platonističkim ruhom kao ideologijom nove znanosti, u kojima se lomi takva skolastička shematika i u kojima sam čovjek dolazi u epistemološko središte enciklopedijskog kruga znanja. Taj je proces kolijevka znanosti novoga doba koji se, za pitanja enciklopedike, ponajbolje zaključuje metodološkim inovacijama Francisa Bacona (1561—1626), a koje su sadržane u njegovoj *Instauratio magna* (1620).

Baconova *Velika obnova* radikalno raskida s formalizmom skolastičkih razdioba znanja, postavljaajući na nove temelje cjelokupnu ljudsku spoznaju, usmjerenu induktivno-empirijskim metodama ostvarivanja ljudske koristi. Koncepcija po kojoj se smisao spoznaje zasniva kao »čovjekova akcija na prirodu«, široko je otvorila vrata znanosti kao glavnom sredstvu ostvarivanja ljudskih probitaka. Taj zaokret, promatramo li ga u kontekstu prethodnih teološko-deduktivističkih shematika položaja i uloge znanosti, djeluje impresivno, kao što je impresivan i njegov enciklopedijski plan sadržan u *Instauraciji*. Njezina je trodijelna enciklopedijska forma istodobno jednostavna i sveobuhvatna:

I. dio: *Vanjska priroda* — obuhvaća znanja o fizičkom svijetu u njegovu od čovjeka nezavisnu obliku;

II. dio: *Čovjek* — obuhvaća aspekte njegova samospoznavanja, od fizioloških do psiholoških i voljnih mogućnosti;

III. dio: *Čovjekovo djelovanje na prirodu* — široka je razrada pojedinačnih znanosti, vještina i umjetnosti, čovjekovih sredstava i produkata njegovih aktivnosti, sve do proizvodnje dobara i njihove upotrebe.

Taj veliki plan, premda ga Bacon nije stigao ostvariti (napisao je samo dva odjeljka), izvršio je kao nacrt *velike enciklopedije prirode i znanosti* veoma značajan utjecaj u povijesti enciklopedike, koji npr. priznaje i Diderot u uvodu svoje *Enciklopedije*, a u različitim njegovim modifikacijama možemo ga pratiti sve do nekih najsuvremenijih metodičkih enciklopedija, pa čak i u propedijskim shemama najnovijih izdanjima Britannike.

Moderno doba

Širok pojam modernog doba za enciklopediku uključuje veoma raznovrsne oblike ostvarivanja enciklopedijskih djela, po vrstama i po njihovoj vrijednosti, no prva mu je karakteristika isprepletenost staroga i novog, gdje se novo konstituira kao *modernitet* upravo po kontrastu znanstvenoga spram konzervativnog kao neznanstvenog. Kvalifikacije znanstvenog i neznanstvenog, dakako, često se zloupotrebljavaju, utoliko više što znanost biva šire prihvaćena kao društvena potreba koja je promotor društvenog napretka, pa se i sama znanost premeće u *znanstvenu ideologiju* kojom se priskrbljuje legitimitet za razne društvene zahtjeve. I reformacija, premda vjerski pokret, predstavlja se kao kritički zahvat u korist nacionalnog napretka na temelju kulture i obrazovanja, pa i reakcija na nju ne vezuje se tek na konzervirano stanje. Tako su XVII. i XVIII. stoljeće vrijeme u kojem se vjerski sukobi postupno pretvaraju u ideološke, a ovi se opravdavaju znanstvenom utemeljenošću po čijoj uzburkanoj površini često bjesni rat pamfleta. Ta je polemička produkcija vremena važna za shvaćanje stvaranja i funkcioniranja novih društvenih mehanizama i spram enciklopedike, budući da pokazuje kako znanost i kultura traže novu institucionalnu organizaciju društva: *nacionalne ustanove znanosti i kulture*.

S druge strane, centralizacija raspodjele društvenih resursa umnaža sukobe s onima koji ostaju izvan te raspodjele, a u kojoj i ne može biti mjesta za svu novostvorenu inteligenciju. Ozlojeđenosti postaju polog za ideološko uobličavanje društvenih sukoba, jednom kao sukoba građanstva i dvora, a zatim i kao sukoba unutar građanskog društva. Inherentno univerzalni program enciklopedije i sam će univerzalizirati takva dinamična stanja različitih vrijednosnih potraživanja različitih društvenih stratuma. Stoga je tendencija da enciklopedije kao sve skuplji pothvati postaju sve više i *društveni pothvati*, tj. da dolaze pod krilo novih oblika društvenog nadzora, poticajnog ili ograničavajućeg; od sveučilišta i državnih akademija znanosti do financijskih zaklada i cenzorskih tijela. Odatle ideološki predznaci enciklopedija iskazuju veoma širok raspon interesa u stvarnim pitanjima života. No, doba pluralizma interesa, kakvo je rano građansko, uvijek omogućuje da ono što ne uspijeva na jednom mjestu uspije na drugom. Tako je ponajprije Nizozemska zemlja u koju se seli težište svjetske tiskarske produkcije, pa i enciklopedijske, i odakle se ona vraća u matične zemlje autora. Ali i novostvorene nacionalne ustanove opravdavaju se nacionalnim projektima enciklopedija kao konstitutivnih poduzeća vlastite nacionalne stvari, dok se u tu stvar izdavački poduzetnici uključuju probojima tržišta; i uvijek spremni pojedinci još mogu polučivati veoma obilne enciklopedijske prinose.

Pokušaj označavanja osobitosti enciklopedija modernoga doba morat će stoga pratiti razvoj njihovih društvenih intencija i unapređivanje njihovih stručnih oblika i sadržaja, kao i raznovrsnost u profiliranju njihove namjene:

(1) Možda je prva karakteristika enciklopedije modernog doba da ona postaje *nacionalna*. Pojam nacionalnog tu se, međutim, ne shvaća etnički, već kao — ekonomija. En-

ciklopedija prinosi nacionalnom bogatstvu, slijevajući u njega dobra kao sredstva univerzalnih vrijednosti znanosti, tehnike, kulture i obrazovanja.

(2) Ona je zbog toga *ideološka*, onoliko koliko ta sredstva postavlja u proizvodne snage unapređivanja »narodnog dobra«, a suprotstavlja nenarodnim (neradnim, neproizvodnim) silama društva; napredak implicira promjene, a njegova ideologija promjene okvira vlasti; enciklopedija je slika te potrebe.

(3) Iako ideološka, ona je *znanstvena* jer se ideologija napretka utemeljuje kao ideologija same znanosti; znanost ne može a da ne proizvodi napredak, ona je njegovo sredstvo kretanja, dok mu je univerzalan oblik enciklopedija.

(4) Budući znanstvena, enciklopedija se razvija kao *stručna*, u dvostrukom smislu: kao *stručno-enciklopedička*, tj. razvijajući vlastite metode i tehnike praćenja znanosti — i kao *stručno-znanstvena*, tj. prilagođavajući se diversificiranim područjima znanosti.

(5) Po namjeni i načinu ostvarivanja, ona je *javna*, gdje pojam javnosti zadobija moderan oblik: kao javnost u čiju korist se djeluje — i kao javnost koja vrednuje to djelovanje; enciklopedija daje i prima od javnosti, ona je sama duhovno-znanstven iskaz javnosti.

Navedene generičke osobine enciklopedija modernog doba — da one postaju *nacionalne, ideološke, znanstvene, stručne i javne* — bez obzira na to što će se u cjelini i široko potvrdivati pojedinačnim primjerima, ipak su samo njihova apstrakcija; one nisu nigdje tako formulirane same sobom, već ih tako formuliramo po njihovu povijesnom djelovanju. No, one dobro iskazuju koordinate dinamičnog obrasca razvitka građanske enciklopedike do pojave velikih enciklopedija XVIII. stoljeća, a i kasnije, sve do suvremenosti, kada će se s revizijom suvremene znanosti revidirati ili modificirati one pretpostavke koje su se u međuvremenu pokazale naivnima.

Dominantnom ulogom građanstva na tržištu knjiga i u strukturi publike, sve se više potiskuju enciklopedije pisane latinskim jezikom. Ta vrsta nacionalizacije enciklopedija veoma je izražajna u zapadnoevropskim središtima, ali je vidljiva i u rubnim područjima, za što je osobito dobar primjer *Magyar encyclopaedia* (1653—55) koju je u Utrechtu izdao János Apácai Czeri i koja je autoru donijela dosta nevolja u njegovoj sredini koja za nju još nije bila spremna (što možda posredno objašnjava slučajeve nepubliciranja enciklopedija i u drugim sličnim sredinama, npr. Hrvatskoj). Ta enciklopedija »svekolikih znanja i korisnih filozofija, lijepim načinom sastavljena i mađarskim jezikom svijetu obznanjena«, ističući nacionalnu svijest, potrebu reforme obrazovanja, ili pak potrebu formiranja nacionalne akademije, upravo po suprotnosti s njenom recepcijom, pokazuje novu društvenu funkciju enciklopedije, koja zapadnije više neće biti sporna.

Uloga akademija znanosti i umjetnosti zaista se pokazala od velikog značenja za enciklopedistiku. Još je firentinska akademija (*Accademia della Crusca*) započela praksu izrade rječnika, izdajući 1612. prvi veliki rječnik talijanskog jezika. U osnivanju nacionalnih akademija, od Richelieuove francuske 1635. do Leibnizove berlinske 1700. i petersburške 1724, već i prema principu stoji zadaća širokog zasnivanja nacionalne leksikografske i enciklopedijske djelatnosti kao posla čiji golem opseg, kako se sve više drži, ne mogu uspješno obnašati pojedinci. No, odnos tih institucionalnih okvira, koji bez sumnje potiču na velika leksikografska djela, i pojedinačnog rada, kojim se ta djela ostvaruju, često nije bez peripetija.

Jedno od prvih i najznačajnijih takvih djela, enciklopedijski rječnik Antoinea Furetièrea (1619—1688), kao prvo javno dobro, izazvalo je i prave uzurpacije vlasništva. Kako je rad na francuskom rječniku, što ga je započeo pod okriljem Akademije, zapinjao u kompliciranim diskusijama njenih komiteta, pokazujući time jednu anomaliju leksiko-

grafskog rada koja je ostala neizlječiva do danas, Furetière se sâm latio dovršavanja djela, a Akademija zabranila da itko drugi može objaviti takvo djelo. Tako se i dogodilo da je Furetièreov rječnik izašao tek posthumno (Hag — Rotterdam, 1690) pod naslovom *Dictionnaire universel des arts et sciences*, dok je Akademijin spram Furetièreova poprilično manjkavo djelo, započeo s tiskanjem pojedinih odjeljaka od 1684, uvelike plasirajući u Akademiji pohranjen raniji Furetièreov rad. No, indikativne su i dalje redakcije i plagiranja ovoga djela. Dok je četvrto izdanje (1707) dobilo obilježje protestantske redakcije, isusovci mu mijenjaju i naslov i zaobilaze ime autora pa je njihov, inače uspješan *Dictionnaire de Trévoux* (1704), svakako lišen i »hugenotskih pogleda« (Collison, 1964). Kada se vidjelo da je Furetièreov rječnik, sadržavajući abecedni red termina i obuhvaćajući i termine znanosti, bolji od Akademijina, Akademija je izdala 1694. dopunski *Dictionnaire des arts et des sciences* u verziji Thomasa Corneillea. Furetièreov rječnik jedan je od prvih izvornih naciona'lnih enciklopedijskih rječnika koji prate slični pothvati i u drugim zemljama.

Francusko prvenstvo u leksikografiji i enciklopedici toga doba ogleda se i u drugom znamenitom projektu — znanstvenom rječniku filozofa Pierrea Baylea (1647—1706) — *Dictionnaire historique et critique* (1697), drugom velikom izvoru općesvjetskih prijevoda i kompilacija. Nastavljajući u ponečem na prethodan uspješan Morérijev rad *Le grand dictionnaire historique...* (1674), Bayle je zasnovao prototip modernoga znanstvenog rječnika — enciklopedije, u kojem se pojmovi ispituju kritički, iznose različiti stavovi te navode odgovarajući izvori — praksa koja razvija mogućnosti *enciklopedijske objektivnosti* temeljem korištenja znanstvenih metoda i stručnog enciklopedičkog aparata. Bayleov *Rječnik*, zapravo više enciklopedija, doživio je samo na francuskom 12 izdanja do 1830, od kojih nekoliko nosi obilježja dopunskih znanstvenih revizija i modernizacija; preveden je na engleski i njemački, a njegovi su tragovi prepoznatljivi u mnogim značajnijim enciklopedijama, sve do suvremenih, budući da je ostvario trajne vrijednosti enciklopedičkog postupka.

U Njemačkoj dulje opstaju latinske enciklopedije, pretežno filozofske, kao što je *Encyclopaedias disciplinarum realium ideae...* (1652) protestantskog teologa Abrahama Caloviusa, ili pak 'enciklopedije jednog čovjeka', kao što je *Lexicon universale...* (1677) Johanna Jacoba Hoffmanna te, među njima najopsežnija, *Polyhistor literarius, philosophicus et practicus* (1688; 1708) Daniela Georgea Morhafa, profesorsko djelo već pomalo zastarjelih ideja. Stoga se prvom njemačkom modernom enciklopedijom drži *Reales Staats — und Zeitungs-Lexikon* (1704) Sinolda von Schütza. To je djelo prvenac osobitoga njemačkog enciklopedijskog varijeteta konverzacijskog leksikona (*Conversations-Lexikon*) — vrste koja uz popularnu namjenu primjenjuje akribičnost i kritičku sažetost enciklopedijskog rječnika što će znatno, i ne po svemu najsretnije, odrediti karakter njemačkih općih enciklopedija. Osim uspjelih, ali pretežno francuskih kompilacija, kao što je među njima prvi *Leipziger Lexikon* (1709), na ideji konverzacijskog leksikona gradi se serija leksikalija od *Allgemeines Lexicon der Künste und Wissenschaften* (1721) Johanna Theodora Jablonskog, tajnika pruske akademije u Berlinu, do Brockhausovih izdanja koja od početka XIX. stoljeća vladaju enciklopedijskom produkcijom u Njemačkoj. Izdvojeno mjesto zauzima, međutim, Johann Heinrich Zedler sa svojim gigantskim *Groses vollständiges Universal-Lexikon* koji je od pomišljenih 12 dosegao do 64 dvostupčana folio sveska. To je impresivno djelo ujedno primjer i brzog i pedantnog rada, zasnovana na uredništvu po strukama, koje je bilo sposobno dati aktualne informacije iz raznih područja znanosti i života, detaljne bibliografske podatke te prvi put i biografije i živih ljudi. Velik zamah bio je odlika i drugoga njemačkog izuzetnog prinosa, prve velike

specijalne enciklopedije — *Oekonomisch-technologische Enzyklopädie* — koju je 1773. zasnovao Johann Georg Krünitz, a izlazila je u sveskama kroz jedan čitav ljudski vijek, postupno se šireći kao neka vrsta otvorene enciklopedije.

Sjajna tradicija britanske obrazovanosti već se s Baconom iskazala u modernom enciklopedijskom nacrtu koji, mada nije bio ostvaren, nije ostao ni epizoda, ali je utjecao tek na kasnije velike enciklopedije u XVIII. st. Stoljeće ranije, Britanci još slijede kontinentalne uzore, osobito Morerijev *Historijski rječnik*. Između takvih enciklopedijskih djela najznatniji je *The great historical, geographical, genealogical and poetical dictionary* koji je u dva sveska (1701—05) sastavio Jeremy Collier. Naprotiv, *Lexicon tehnicum* (1704) Johna Harrisa (1666—1719) mijenja smjer utjecaja i taj će leksikon postignuti neke od kasnijih nužnih vrijednosti velikih svjetskih enciklopedija — usmjerenje na znanstvene spoznaje uz izvornu suradnju najeminentnijih znanstvenika za pojedina područja — što Harrisu, i samom znanstveniku i istaknutom članu Royal Society, nije bilo nemoguće ostvariti. Harrisov je *Lexicon* bio izdavan do 1744. kada je dobio i *Supplement*. Ta, kako se ističe, prva prava engleska enciklopedija (Collison, 1966), bila je više okrenuta tehnici, također opremljena bogatim ilustrativnim znanstveno-tehničkim materijalom, pa se i uzima kao bliska aproksimacija posve suvremenih tehničkih enciklopedija. Ipak, prvo najcjelovitije enciklopedijsko ostvarenje, koje kroz brojna kasnija izdanja postiže već posve suvremene standarde, kako po tehnici enciklopedičke realizacije, tako i po kvaliteti znanstvene obrade i univerzalnosti enciklopedijske građe, jest djelo Ephraima Chambersa *Cyclopaedia: or, An universal dictionary of arts and sciences* (1728). Obuhvaćajući sva područja znanja modernim sustavom referencija, ta je enciklopedija do 1752. postigla sedam izdanja, da bi 1778. prešla u ruke Abrahama Reesa, drugog velikog engleskog enciklopedista. Bilo kao izvorni Chambersov rad, ili u kasnijem Reesovu obliku, *The New Cyclopaedia* (1802), to je djelo postiglo svjetski ugled te i danas zaslužuje ne samo bibliografsku pažnju.

I u drugim evropskim zemljama od polovice XVIII. stoljeća razvija se izvorna enciklopedijska djelatnost, ili se prevode, najčešće uz dopune, tuđa popularna enciklopedijska djela. Izradu nacionalnih rječnika, koja se šire razmahala, prate i enciklopedijski usmjerene publikacije, osobito tipa »enciklopedijskih rječnika znanosti i umjetnosti«. Takve su enciklopedije u Italiji *Nuovo dizionario...* (2 sv. 1746—51) G. Pivatija i *Dizionario delle arti e dei mestieri* (18 sv. 1768—78) F. Griselinija, u Nizozemskoj *Nieuw en volkomen woordenboek* (10 sv. 1769—78) E. Buysa, u Švedskoj *Encyclopedia* (1777) C. C. Gjörwella, u Rusiji *Leksikon rossijskoi* (3 sv. 1793) V. N. Tatischeva.

U južnoslavenskim zemljama bilo bi teško potvrditi neku paralelu ovom procesu. Vjerojatno mu je najbliža aproksimacija enciklopedijski rad Julija Bajamontija (1744—1800) koji je surađivao i s talijanskim časopisom *Giornale enciclopedico*, ali mu je vlastita enciklopedija ostala u rukopisu. Prema postojećim političkim, ekonomskim i kulturnim prilikama, enciklopedijske su se potrebe mogle namirivati u izboru između austrijskih (*Allgemeinnütziges Geschicht- und Staaten- Wörterbuch*, 1794), mađarskih (Fejérov prijevod von Schützeve enciklopedije, 1816) i spomenutih talijanskih enciklopedija — čemu možda treba pribrojiti i još stariju, tursku (*Kashf al-zunūn ān asāmi 'l-kutub wa'l-funūn*, XVII. st.).

Prema suvremenosti

Razumljivo je da će Diderotova Enciklopedija biti ona osnovica od koje se uzima suvremeno shvaćanje enciklopedije. No, moglo bi se reći da je ta velika Enciklopedija ujedno i posljednja velika arhaična enciklopedija. Arhaičnost se međutim, može protezati

duboko u budućnost, iza naših pogleda. No budućnost enciklopedije mi ćemo danas prije sagledavati u osebujnoj neutralnosti njihovih vrijednosnih angažmana, prije nego u eksplicitnosti bilo kakvih ideoloških poruka. Filozofija, historija, sociologija znanosti, filozofija jezika, informacijske znanosti pružaju danas toliko razvijenu vrijednosnu podlogu, da apsurdan postaje svaki pokušaj stvaranja enciklopedije ograničenoga ideološkoga vrijednosnog modela.

Sama ideologija, naprotiv postaje predmetom univerzalne enciklopedije. Takav ishod omogućuje nam formulaciju novoga vrijednosnog modela enciklopedije i enciklopedijske leksikografije kao autonomnih znanstvenih područja. Taj model razvijamo na drugom mjestu, a ovdje ćemo zaključiti pozivanjem na njegovu eksplicitnu formulu:

Da bi enciklopedija prinosila vrijednosnom utemeljenju suvremenog svijeta, ona mora početi od vlastitih vrijednosti, kao autonomnih vrijednosti znanosti, budući da su i te vrijednosti opće društvene vrijednosti. Univerzalnost enciklopedijskih vrijednosti ponovno nas vraća nazivu »ogledala svijeta« kao razvedenoga svijeta suvremene znanosti.

THE DEVELOPMENT OF ENCYCLOPAEDISM AND ENCYCLOPAEDIC EVALUATION

SUMMARY. The paper follows the development of encyclopaedism in the context of transformations of the postulates of encyclopaedic work. Universal and variable postulates of encyclopaedic work are considered in the relation with the social circumstances of different epochs; its independent values are, however, recognized as the postulates that encyclopaedism is based on both as a profession and as scientific research. The development of encyclopaedism thus has an intrinsic methodological plan of emancipation of technical and scientific work from various ideologies of certain periods, aimed at establishing of encyclopaedic lexicography as an interdisciplinary, yet autonomous, field in science.